

XALÍQ QOSÍQLARÍNDAGÍ FRAZEOLOGIZMLERDÍŇ QOLLANILIW ÓZGESHELİKLERI

Menglibayeva Guljan – QMU, Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistrantı
G.Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi (PhD) docenti

Qaraqalpaq xalqınıń bay úlgileriniń biri, folklorlıq dóretpelerdiń marjanı bolǵan qaraqalpaq xalıq qosıqları áyyem zamanlardan baslap-aq ata-babalarımız tárepinen dóretilip, xalqımızdıń ruwxına sińip ketken. Bizler sol dáwirdegi jámiyettiń táriyxın hám ádebiyatın da, tilin de jaqsı úyreniwimiz kerek. Sebebi táriyx penen ádebiyat hám til tıǵız baylanısta ómir súredi. Táriyxtaǵı bolǵan bolǵan waqıyalar hám hádiyselerden, ullı ata-babalarımızdıń násiyatlarınan úlgi alıwımız hám olardıń olardıń aytqan danalıq gáplerine qulaq salıwımız kerek. Xalıq qosıqlarınıń bay dóretpeleri menen jaqsı tanıstıq. Bul dóretpelerdiń tematıkası túrli mazmunda súwretlengen. Sol dáwirdegi xalıqtıń úrp-ádetleri, milliy dástúrleri, siyasat, bay hám jarlı ortasındaǵı kelispewshilik, urıslar, asharsılıq hám taǵı da basqa temalardı ózinde jámlegen.

Qaysı bir xalıqtıń klassikalıq ádebiyatın alıp qarasaq ta onıń ishinde xalıq qosıqları kórnekli orın iyeleydi. Xalıq óz qosıqlarına húrmet penen qarap, qosıq tábiyattaǵı eń sulıw qubılıslardıń kórkem obrazları, iskustvonıń hasil marjanı dep bahalanǵan. M.Gorkiy ondaǵı jaydarı sózlikke, ájayıp tásirsheńlikke, tereń ideyalılıǵına tań qalıp: “Eń ullı danalıq jaydarı sózlikte naqıllar menen qosıqlar mudamı qısqa bolıp keledi, biraq olarǵa sıyıştırılǵan aqıl menen sezim pútkil bir kitap etip jazsań da ada bolmastay”- degen edi.[4:144]

Filologiya iliminiń doktorı N.Dáwqaraev: “Qaraqalpaq xalqı óziniń qayǵılı kúnlerinde de, quwanışlı kúnlerinde de qosıqsız, saz-sáwbetsiz, awızeki poeziyasız jasay almadı. Adamǵa ózi tuwılǵan kúnnen baslap, qosıq bárqulla joldas boldı,” – dep jazadı [3:16]

Tilde óziniń uzaq rawajlanıw basqışında uzaq waqıtlar dawamında qalıplesken, bir qansha sózlerden dúzilgen sóz dizbekleri bar. Bunday sóz dizbekleri óziniń qollanılıw hám mánige qosımsha obrazlılıq júkleytuǵın qásiyetlerine iye. Bul tuwralı A.Bekbergenov “Frazeologizmler – óziniń quramındaǵı sózlerdiń mánisinen ózgeshe, awıspalı mánige iye bolǵan sóz dizbekleri. Olardıń mánileri kontekst arqalı anıǵıraq kórinedi. Hár qanday frazeologizmde jay sózlerge yamasa sóz dizbeklerine salıstırǵanda emocional-ekspressivlik máni, obrazlılıq kúshli boladı. Sonıń menen birge olardıń birazlarında hár xalıqtıń milliy koloriti de sáwlelenedi. Usınday ózgesheliklerine

baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbekleri stilistikalıq maqsette júdá keń paydalanıladı - degen edi [2:39].

Frazeologizmler sózlik quramda quramalı birlikler sıpatında kózge túsedı. Frazeologizmler boyınsha arıawlı túrde shuǵıllanǵan ilimpaz G.Aynazarova boldı. Onıń kandidatlıq dissertaciyasında qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmler izertlendi. Bul jumıs qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi arıawlı úyreniwge baǵıshlanǵan qunlı miynet [1].

Turaqlı sóz dizbekleri kóbinese awıspalı mánde obrazlı bolıp keledi. Sol sebepli frazeologiyalıq sóz dizbekleri kórkem shıǵarmada hár qıylı ádebiy obrazlardı súwretlewde onıń stillik kórkemligin arttıradı. Turaqlı sóz dizbekleriniń jay sóz dizbeklerinen taǵı da bir ózgesheligi; olardı kontekstten bólip alıp qaraǵanda kópshilik jaǵdayda óziniń burınǵı mánisin joyıtpaydı.[5:6]

Frazeologizmler tilimizdiń tiykarǵı milliyliǵın beriwde, pikirdi tásirli hám astarlı jetkerip beriwde úlken orın tutadı. Xalqımız óziniń awızeki dóretpelerinde de frazeologiyalıq sóz dizbeklerin orınlı paydalanǵan hám olardı óz ornı menen jetkerip bere alǵan. Bunı xalıq qosıqları dógeresinde kórip ótiwimizge boladı.

Qaraqalpaqtıń haslın sorasań arabtı, Ámir patshasına **kórdi azaptı**, (V tom “Qaraqalpaq” 384bet); Ájel jetken bende jollarda óledi, Miyneti bar bemde **azaplar kóredi** (V tom “Qaraqalpaq” 386-bet); Zulım xannıń xalqım **kórip zardabın**, Eziliwden esi ketti qaraqalpaq (V tom " Qaraqalpaq" 32-bet); Jurt aytadı seniń yarıń kelmes dep, **Ishim tolı qısa menen kúyikke** (V tom “Tárip-terme” 164-bet); Jolında telmirdi **sarǵayıp júzim**, Sarǵısh tarttı meniń bul qara kózim (V tom “Saǵınısh” 163-bet); **Zapıranday sarǵaytı júzimdi**, Kóp qapa bolǵannan paydası bolmas (V tom “Sálem xat” 174-bet); Shariq iyirsem bılǵawıshım qaraman, **Ishim kúyip ottay janıp baraman** (V tom “Náylermen” !91-bet); Jolına termilip tórt bolıp kózim, **Solǵın tarttı meniń bul gózzal júzim** (V tom “Barmeken” 194-bet); **Bawırımı giryan etti**, Zalım ayralıq, ayralıq (V tom “Ayralıq” 196-bet); **Basıma túsip alamat**, Qutilmastay salamat (V tom “Ayralıq” 196-bet); Ómir ótti qanlar jutıp, **Qabırǵam jerlerge batıp** (V tom “Xan zulımı” 197-bet); Xiywada zalım xan boldı, **Bawırımız kúyip qan boldı** (V tom “Xan zulımı” 198-bet).

Bul xalıq qosıqları qatarında berilgen *azap kóriw, zardabın kóriw, kúyikke ishi tolıw, júzi zapıranday sarǵayıw, ishi ottay janıw, júzi solǵın tartıw, bawırı giryan bolıw, basına alamat túsıw, qabırǵası jerge batıw, bawırı kúyip qan bolıw* frazeologizmleri qıyınshılıq kóriw mánisin bildirip kelgen. Bul frazeologiyalıq sóz dizbekleri tiykarınan qıynalıw, qayǵırıw sezimlerin ańlatatuǵın frazeologizmlerge kiredi. Qıyınshılıq kóriw yamasa qıynalıw dep emes, al joqarıda keltirilgen frazeologizmler arqalı qosıqtaǵı obrazlılıqtı hám tásirsheńlikti kúsheytip bergen. Frazeologizmler qıynalıw dara sózi

menen sinonimlik qatarlardı dúzip keledi. Biraq, bul frazeologiyalıq qatarlar arqalı qosıq qatarında berip máni ótkirligi kúsheytip jetkerip berilgen.

Usı shártim kesseńdaǵı basımdı, **Suwday aǵızsań da kózde jasımdı**, Jarlılarǵa táǵdir bolsın mádatkar, **Kóz jası sel bolıp aǵa basladı** (V tom "Jeti úyge bir beldar" 390-bet); Saǵıngannan **jaslar aǵar kózimnen**, Sizge arnap xat jazaman súygenim (V tom "Bizden sálem" 132-bet); Sen kelgenshe **tinbas kózdegi jasım**, Aǵa men náylermen jalǵızdur basın (V tom "Náylermen" 191-bet);

Joqarıda keltirilgen qosıq qatarlarındaǵı *suwday aǵızsań da kózde jasımdı - qansha qıynasań da, jılatsań da* mánisinde keltirilgen. Qosıqta jámiyettegi adamlar sanasındaǵı jaramsız ádetlerdi súwretleydi. Bunda adamlar arasında insapsızlıq, hújdansızlıq kúsheygenligi súwretlengen. *Kóz jası sel bolıw* frazeologizmi berilgen bolıp, bunda *qıynalıw, qayǵı-hásiret shegiw* mánisinde jumsalǵan. Bul jerde lirikalıq qaharman III bet kóplik sanda berilgen. *Kózdegi jası tinbaw* frazeologiyalıq qatarı menen nalınıw, qıyınshılıqlardan azap shegiw mánisin kúsheytip beriwde qollanılǵan. Bul qosıq qatarları arqalı xalqımızdın ótken ásirdegi basınan ótken qıyınshılıqları, azapları, sol dáwirdegi joqarı klass wákılleriniń ústemligi, ash-jalańash xalıqtı qıynaǵanlıǵı, qul qılıp jumsaǵanlıqları sheber túrde súwretlengen. **Qıs kúnlerdi jaz etken**, On tórtten on beske jetken (V tom "Bizden sálem" 132-bet); **Qıs kúnlerim báhár boldı**, Shólistanlar sháhár boldı (V-tom. Sovet dáwiriniń qosıqları 430-bet); **Qarańǵı kún jaqtı boldı** joldaslar (V-tom Sovet dáwiriniń qosıqları 432-bet). Bul qosıq qatarlarında *qıs kúnleri jaz bolıw, qıs kúnleri báhár bolıw* turaqlı sóz dizbegin qollanıw arqalı qıyınshılıqlardan qutılıwı, azaplardan, qıyın kúnlerden azat bolıw, jaqsı hám quwanışlı kúнге jetiw mánisinde qollanıw kelgen. Bunda qosıq qatardaǵı mánini ótkir etip beriwde tiykarǵı orındı iyelep turıptı. *Qarańǵı kún jaqtı bolıw* degen turaqlı sóz dizbegi qıyın kúnlerden azat hám baxıtlı demlerge erisiw, qıyınshılıqlardan qutılıw mánisin berip kelgen. Frazeologiyalıq sóz dizbeginiń qollanıwı qosıq qatarlarınıń tásir etiwshilik kúshin arttırıp, emocianal-ekspressivlik tárepten mánisin keń túsindirip turıptı. Quday urıp **kewil burǵan** shıǵarsań, Meniń jan apamdı urǵan shıǵarsań (V tom "Jezdejan" 82-bet); Basqaǵa **kóz salıp** júrgen shıǵarsań, El-xalıqqa shermende bolǵan jezdejan (V tom "Jezdejan" 82-bet); **Kóz salıp** kóp qaradım ishińe, Aldı keńlew artı jaǵı tar eken (V tom "Jezdejan" 84-bet); Oqı oqı jan dostım, **Kewildi bólmey** basqaǵa (V tom "Nala" 147-bet); *Kewil burıw, kóz salıw, kewil bóliw* frazeologiyalıq qatarları unamsız reńkti beriw ushın qosıq qatarlarında qollanıw kelgen. Birinshi mısalda berilgen kewil burıw frazeologizmi qıyanet etiwdey jaman illetti ashıp turıptı. Keyingi qatarlarda berilgen kóz salıw, kewil bóliw frazeologizmleri de unamsız mánide bayanlanǵan. Bul keltirilgen frazeologizmler joqarıda atap ótilgen unamsız jaman illettiń evfemizmi túrinde xızmet atqarıp turıptı. Men ne áyleyin **ishim janıp** baradı, Sonıń ushın delbe boldım

baldızım (V tom. Jezdejan. 83-bet); Ata-ana perzentlerin qıymadı, Bunday **dártler ishlerime sıymadı** (V tom. "Márdikar" 34-bet). *Ishi janıw* frazeologizmi qıynalıw mánisin berip kelgen. Qosıq qatarlarında qollanıwı arqalı berilgen mánini ele de kúshli hám emocional-ekspressivlik tárepten kóterińki halda ańlatıp kelgen. *Dárti ishine sıymaw* frazeologiyalıq sóz dizbegi insannıń júdá qıynalıwın, qayǵıda bolıw sıyaqlı psixologiyalıq halatın beredi. Qıynalıw yamasa qayǵırıw sózleri menen emes, al frazeologiyalıq sóz dizbegi arqalı beriw menen berilip atırǵan mániniń ótkirliǵi kúsheyp ańlatılǵan.

Juwmaqlap aytqanda, folklorlıq dóretpeler sol dáwirlerdegi social hám jámiyetlik ortalıqtı súwretlegen bay dóretpeler esaplanadı. Xalıq qosıqları ózinde milliylikti, xalıqtıń sózge sheber ekenligin, táriyx waqıyaların, táriyx shınlıǵı, dáwir haqıyqatı anıq sáwlelendiren. Olardaǵı hár túrli baǵdar hám mazmunda jazılǵan qosıqlar jarlı hám miynetkesh xalıqtı ayqın ashıp bergen. Olardı oqıǵanıwızda sol dáwirdi, qıyınshılıqlardı, qara miyнетten azap shekken xalıq kóre alamız. Biz jumısımızda qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń folklorlıq dúrdanalardıń áhmiyetin, olarda qollanıwı arqalı berilgen frazeologiyalıq sóz dizbekleriń qollanıwı hám olar olardıń emocional-ekspressivlik mánilerin keńnen túsiniw imkaniyatına iye boldıq.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

- 1) Айназарова Г. Симметричные двухкомпонентные фразеологизмы в каракалпакском языке. Автореф.дисс...канд.фил. наук. -Нукус, 2000. Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер. -Нөкис, 2005.
- 2) Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. -Нөкис, 1990.
- 3) Дәуқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының очеркleri. - Нөкис, 1961.
- 4) Горкий М. Материаллар хэм хужжетлер. -Москва, 1934.
- 5) Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. -Нөкис: "Қарақалпақстан", 1985.
- 6) Қарақалпақ фольклоры V том, (20 томлық) , -Нөкис, 1980